

Розділ II. Право власності на природні ресурси та право природокористування

§ 1. *Поняття та зміст права власності на природні ресурси*

§ 2. *Суб'єкти права власності на природні ресурси*

§ 3. *Форми власності на природні ресурси*

§ 4. *Підстави виникнення та припинення права власності на природні ресурси*

§ 5. *Право природокористування: поняття й види. Загальне та спеціальне природокористування*

§ 6. *Екологічні вимоги щодо використання природних ресурсів*

§ 1. Поняття та зміст права власності на природні ресурси

Власність - це економічна категорія, яка виявляється у відносинах між людьми з приводу привласнення матеріальних благ. Структура власності розкривається через такі економічні елементи, як володіння, користування й розпорядження. Як й інші економічні відносини, зазначені відносини опосередковуються, регулюються правом. За допомогою правових норм устанавлюється зміст правовідносин власності, визначаються права й обов'язки суб'єктів права до певних конкретно визначених предметів матеріального світу, у тому числі до природних ресурсів. Можна зазначити, що право власності на природні ресурси - це врегульовані правовими нормами суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження природними. Конституція України закріплює принцип набуття і реалізації права власності на природні ресурси громадянами, юридичними особами, територіальними громадами та державою відповідно до закону.

Право власності на природні ресурси має ряд специфічних особливостей, пов'язаних із їх екологічним змістом.

По-перше, воно не є всеосяжним, бо не всі природні ресурси за своїми властивостями можуть перебувати у власності, а лише ті з них, котрі є відносно стабільними, підлягають індивідуалізації. До них належать земля, надра, води, ліси, тваринний світ, природно-заповідні об'єкти. Інші елементи природного середовища не здатні через об'єктивні властивості бути об'єктами власності (вітрова та сонячна енергія, атмосферне повітря, кліматичні ресурси й інше), тому що не можуть бути об'єктом привласнення з боку людини та суспільства.

По-друге, природні ресурси, хоча і є самостійними об'єктами права власності, проте нерозривно взаємопов'язані. Тому вилучення природної речовини в процесі використання даних об'єктів (видобуток корисних копалин, заготівля деревини, споживання води, відстріл і відлов тварин, ловля риби тощо) не припиняє права власності на відповідні елементи природного світу, а лише є підставою виникнення права власності на Продукти праці, отримані шляхом експлуатації природних ресурсів.

За своїм юридичним змістом право власності на природні ресурси розкривається через зміст його структурних елементів: права володіння, користування та розпорядження.

Право володіння природними ресурсами являє собою фактичне володіння уповноваженою особою об'єктом, здійснення господарського панування над привласненими природними ресурсами й усунення всіх інших осіб від їх фактичного привласнення.

Право володіння може належати не лише власнику, але й особі, якій власник передає природний об'єкт на підставі угоди, наприклад оренди. Власник при цьому не втрачає права володіння. Він перестає здійснювати його, але цілком зберігає можливість мати природний об'єкт у своєму господарстві, у складі майна. Право володіння одним і тим же природним об'єктом належить у таких випадках і власнику, і особі, якій власник передав об'єкт за договором. Тут володіння не відокремлюється від права власності, тому що власник має згідно із законом право на витребування речі з чужого незаконного володіння.

Разом із тим право володіння осіб, що не є власниками, істотно відрізняється від права володіння власника. Право володіння цих осіб має похідний характер. Власнику, крім права володіння, належать також правомочності користування та розпорядження. Інші ж володарі, як правило, повністю позбавлені права розпорядження і мають право користування в межах, встановлених угодою з власником (наприклад оренди земельної ділянки).

Право володіння завжди повинно мати ту чи іншу правову підставу - титул. Правовою підставою володіння власника є його право власності. Для інших осіб такою підставою може бути угода з власником, адміністративний акт та інші юридичні факти. Екологічне право визнає лише титульне володіння. Якщо особа фактично володіє окремим природним об'єктом, але без належної підстави (титулу), вона вважається незаконним власником.

Право користування природними ресурсами слід розуміти як визнання законом можливості їх господарської експлуатації та вилучення з них корисних можливостей і доходів. Слід зазначити, що право користування природними ресурсами власника має відмінності від права користування природними ресурсами невластника. Воно як й інші правомочності (права й обов'язки) власника не може бути обмежено строками, здійснюється власником самостійно, не передбачає втручання інших осіб, що не є власниками. У деяких випадках при здійсненні права користування природними ресурсами, наприклад, у разі заготівлі деревини, збору лікарських рослин тощо має місце не тільки користування, а й розпорядження відповідними лісовими ресурсами, тому що у якості таких вони припиняють існування. Право користування осіб, що не є власниками, похідне і є залежним від права власності. Зокрема, орендар може користуватися орендованою земельною ділянкою лише на умовах, визначених угодою та цільовим призначенням землі.

Право розпорядження природними ресурсами - це визнана за власником і Гарантована йому можливість учиняти дії, спрямовані на зміну юридичного статусу, економічного призначення або стану природних об'єктів, визначення їх юридичної долі (передача їх іншим суб'єктам права у власність).

Такими діями є в основному угоди (купівля-продаж, дарування, обмін тощо). Унаслідок виконання цих угод власник передає іншому суб'єкту всі свої правомочності, тобто вичерпує своє право (наприклад у разі продажу).

Усі зазначені правомочності здійснюються власником особисто, незалежно від волі та бажання всіх інших осіб, і обмежується лише законом. Останній момент має принципове значення для розвитку інституту права власності на природні ресурси. Адже минули вже часи, коли поняття власності мало абсолютистський характер (практично до середини ХХ ст.): кожний власник визнавався сувереном свого майна. Право власності розумілося виключно як суб'єктивне право і будь-які регламентаційні заходи, що мали за мету його об'єктивізувати, сприймалися як такі, що вносять дестабілізацію у його вихідну конструкцію. У сучасний період певні обмеження, зобов'язання, пов'язані зі здійсненням права власності на природні ресурси, передбачені законодавством багатьох країн, включаючи Україну. Вони викликані потребою у забезпеченні захисту інтересів власників при здійсненні природокористування іншими особами, пріоритету охорони довкілля при реалізації власниками своїх правомочинів, вільного доступу громадськості до природних благ. Прикладом тут може бути стаття 91 Земельного кодексу України, яка покладає на власників земельних ділянок відповідні обов'язки. Зокрема вони зобов'язані: забезпечувати використання їх за цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасно сплачувати земельний податок; не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок і землекористувачів; підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі; своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; дотримуватися правил добросусідства й обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття права власності на природні ресурси.
2. Назвіть особливості права власності.
3. У чому відмінність між; правом володіння, правом користування та правом розпорядження природними ресурсами?

§ 2. Суб'єкти права власності на природні ресурси

Суб'єктами права власності на природні ресурси є український народ (стаття 13 Конституції України, статті 318, 324 Цивільного кодексу України), органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи.

Як носій суверенітету та єдине джерело влади в Україні (стаття 5 Конституції України) Український народ реалізує своє право власності на природні ресурси як безпосередньо, так і через органи державної влади й органи місцевого самоврядування.

Безпосередньо це право здійснюється через всеукраїнський і місцеві референдуми.

Інші суб'єкти права власності реалізують свої повноваження у межах, визначених законодавством. Так, наприклад, Кабінет Міністрів України здійснюючи розпорядчі функції в галузі охорони навколишнього природного середовища: встановлює порядок розробки та затвердження екологічних нормативів, лімітів використання природних ресурсів, скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, розміщення відходів; встановлює порядок визначення збору та її граничних розмірів за користування природними ресурсами, забруднення навколишнього природного середовища, розміщення відходів, інші види шкідливого впливу на нього; приймає рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення; приймає рішення про зупинення (тимчасово) або припинення діяльності підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності та підпорядкування, у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища, тощо (стаття 17 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища").

До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у галузі охорони навколишнього природного середовища належать повноваження, які включають у себе, зокрема, підготовку та внесення на розгляд ради пропозицій щодо встановлення ставки земельного податку, розмірів плати за користування природними ресурсами, вилучення (викупу), а також надання під забудову та для інших потреб земель, що перебувають у власності територіальних громад; визначення в установленому порядку розмірів відшкодувань підприємствами, установами й -організаціями, незалежно від форм власності за забруднення довкілля й інші екологічні збитки; встановлення платежів за користування комунальними та санітарними мережами відповідних населених пунктів; підготовка і подання на затвердження ради проектів місцевих програм охорони довкілля, участь у підготовці загальнодержавних і регіональних програм охорони довкілля; підготовка і внесення на розгляд ради пропозицій щодо прийняття рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення й інших територій, що підлягають особливій охороні; внесення пропозицій до відповідних державних органів про оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії або культури, які охороняються законом; погодження питань про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів загальнодержавного значення; вирішення земельних спорів у порядку, встановленому законом, тощо (стаття 33 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21.05.1997 р.). Відповідні повноваження мають й інші органи місцевого самоврядування.

Земельний кодекс України (стаття 90) надає власникам земельних ділянок право: продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду,

заставу, спадщину; самостійно господарювати на землі; власності на посіви та насаджень сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію; використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; споруджувати жилі будинки, виробничі й інші будівлі та споруди.

Аналогічним чином визначені повноваження й інших суб'єктів права власності на природні ресурси.

Питання для самоконтролю

1. Хто є суб'єктами права власності на природні ресурси?
2. Які повноваження мають суб'єкти права власності на природні ресурси?

§ 3. Форми власності на природні ресурси

Законодавством передбачено три форми власності на природні ресурси: державну, комунальну, приватну.

У приватній власності за чинним законодавством можуть знаходитися:

- об'єкти тваринного світу, вилучені із стану природної волі, розведені (отримані) у напіввільних умовах чи в неволі або набуті іншим не забороненим законом шляхом (стаття 7 Закону України "Про тваринний світ");
- замкнені природні водойми загальною площею до 3 гектарів (частина 2 статті 59 Земельного кодексу України);
- замкнені земельні ділянки лісового фонду загальною площею до 5 гектарів у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств, а також земельні ділянки деградованих і малопродуктивних земель, набутих для залісення (частини 2, 3 статті 56 Земельного кодексу України);
- окремі території та об'єкти природно-заповідного фонду, землі рекреаційного призначення (стаття 4 Закону України "Про природно-заповідний фонд", стаття 52

Земельного кодексу України);

- об'єкти Червоної книги України, надані відповідно до закону з дозволу спеціально уповноваженого органу у приватну власність, розведені (отримані) у штучних умовах від законно набутих у приватну власність об'єктів Червоної книги України, а також ввезені в Україну з-за кордону або набуті в Україні в осіб, які мають право приватної власності на ці об'єкти (стаття 7 Закону України "Про Червону книгу України" (2002));

- земельні ділянки сільськогосподарського призначення; земельні ділянки, призначені для будівництва й обслуговування жилого будинку, господарських будівель і гаражного будівництва; земельні ділянки житлово-будівельних (житлових) і гаражно-будівельних кооперативів, багатоквартирних жилих будинків, землі історико-культурного призначення, землі промисловості й транспорту, землі зв'язку й енергетичної системи (статті 22, 40-42, 54, 66, 67, 75, 76 Земельного кодексу України).

Законодавство забороняє приватизувати ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки, створені до прийняття Закону України "Про природно-заповідний фонд" (16.06.1992 р.).

Також у приватну власність, відповідно до частини 3 статті 83 Земельного кодексу України, не можуть передаватися наступні землі комунальної власності: а) землі загального користування населених пунктів (майдани, вулиці, проїзди, шляхи, набережні, пляжі, парки, сквери, бульвари, кладовища, місця знешкодження й утилізації відходів тощо); б) землі під залізницями, автомобільними дорогами, об'єктами повітряного і трубопровідного транспорту; в) землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного й оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну й історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом; г) землі лісового фонду, крім випадків, визначених Земельним кодексом України; ґ) землі водного фонду, крім випадків, визначених Земельним кодексом України; д) земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування.

Земельний кодекс України (частина 4 статті 84) забороняє передавати у приватну власність землі й певні категорії земель державної власності, а саме: а) землі атомної енергетики та космічної системи; б) землі під державними залізницями, об'єктами державної власності повітряного і трубопровідного транспорту; в) землі оборони; г) землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного й оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну й історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом; ґ) землі лісового фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом; д) землі водного фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом; є) земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук; є) земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; ж) земельні ділянки, які закріплені за державними професійно-технічними навчальними закладами.

У державній і комунальній власності перебувають природні об'єкти, що не знаходяться у приватній власності. Віднесення природних об'єктів до комунальної чи державної власності відбувається відповідно до закону.

Так, підземні сховища нафти, газу та продуктів їх переробки, створені в природних

емностях, є об'єктами права державної власності (стаття 40 Закону України "Про нафту і газ" від 12.07.2001 р.).

Об'єкти Червоної книги України (рідкісні й такі, що перебувають під загрозою зникнення, види тваринного і рослинного світу, які постійно або тимчасово перебувають (зростають) у природних умовах у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони), які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами й організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктами права відповідно державної або комунальної власності (стаття 6 Закону України "Про Червону книгу України). Також інші об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами й організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктом права державної або комунальної власності (стаття 6 Закону України "Про тваринний світ").

Детально здійснено розмежування права державної та комунальної власності у Земельному кодексі України та Законі України "Про розмежування земель державної та комунальної власності" від 05.02.2004. Так, у комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, крім земель приватної та державної власності, а також: земельні ділянки за їх межами, на яких розташовані об'єкти комунальної власності (частина 2 статті 83 Земельного кодексу). У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності (частина 1 статті 84 Земельного кодексу України). До земель державної власності, які не можуть передаватись у комунальну власність, належать: землі атомної енергетики та космічної системи; землі оборони, крім земельних ділянок під об'єктами соціально-культурного, виробничого та житлового призначення; землі під об'єктами природно-заповідного фонду й історико-культурними об'єктами, що мають національне та загальнодержавне значення; землі під водними об'єктами загальнодержавного значення відповідно до законодавства України, а також землі під береговими смугами водних шляхів, водоохоронних зон, прибережних захисних смуг, зон санітарної охорони об'єктів водного фонду загальнодержавного значення за межами населених пунктів; земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук; земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; землі лісового фонду за межами населених пунктів; землі під казенними підприємствами (стаття 6 Закону України "Про розмежування земель державної та комунальної власності").

Питання для самоконтролю

1. Назвіть форми власності на природні ресурси.
2. Які об'єкти можуть належати до кожної з форм власності?

§ 4. Підстави виникнення та припинення права власності на природні ресурси

За загальними правилами право власності набувається на підставі придбання відповідних об'єктів за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами. Підставою виникнення права власності на природний об'єкт може бути й рішення органу влади про передачу відповідного об'єкта у власність.

Окрім того, законодавством можуть передбачатися особливості набуття права власності на окремі природні ресурси. Так, наприклад, відповідно до Закону "Про тваринний світ" законність набуття у приватну власність об'єктів тваринного світу (крім добутих у порядку загального використання) повинна бути підтверджена відповідними документами, що засвідчують законність вилучення цих об'єктів з природного середовища, ввезення в Україну з інших країн, факту купівлі, обміну, отримання у спадок тощо, які видаються в установленому законодавством порядку.

Оскільки до землі прив'язані інші природні ресурси, то вимоги земельного законодавства щодо набуття права власності на землю поширюються на інші природні об'єкти (землі лісів, землі водного фонду, землі природно-заповідного фонду тощо). Земельним кодексом України встановлено, що громадяни набувають право власності на землю, окрім як за цивільно-правовими угодами, також: на підставі безоплатної передачі із земель державної та комунальної власності; приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування; прийняття спадщини; виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю) (частина 1 статті 81). Комунальна власність на землю виникає в разі: передачі територіальним громадам земель державної власності; примусового відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; прийняття спадщини; за цивільними угодами та виникнення інших підстав, передбачених законом (частина 4 статті 83 Земельного кодексу України). Держава набуває права власності на землю у разі: відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; придбання за цивільно-правовими угодами; прийняття спадщини; передачі у власність держави земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами; конфіскації земельної ділянки.

Припинення права власності на природні об'єкти може відбуватися за різних підстав, передбачених законодавством: припинення існування об'єкта права власності (втрата, загибель); припинення існування суб'єкта права власності (у разі втрати громадянства України, смерті фізичної особи, а також при реорганізації або ліквідації юридичної особи); добровільна відмова (купівля-продаж, дарування); примусове відчуження у власника природного об'єкта всупереч його волі на підставах, зазначених у законі

(вилучення природного об'єкта, що утримується нераціонально або засобами, що призводять до його знищення).

Також Земельний кодекс України до підстав припинення права власності відносить: звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора; відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; конфіскацію за рішенням суду; використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; не усунення допущених порушень законодавства (забруднення земель радіоактивними та хімічними речовинами, відходами, стічними водами тощо, а також використання земель способами, які завдають шкоди здоров'ю населення) у терміни, встановлені вказівками спеціально уповноважених органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів тощо (статті 140, 143).

На певні особливості припинення права приватної власності на об'єкти тваринного світу звертається увага у статті 8 Закону України "Про тваринний світ". Окрім вищезазначеного, право приватної власності на об'єкти тваринного світу може припинятися також у разі: жорстокого поводження з дикими тваринами; встановлення законодавчими актами заборони щодо перебування у приватній власності окремих об'єктів тваринного світу. У цих випадках право приватної власності на об'єкти тваринного світу може бути припинено в судовому порядку за позовами органів контролю в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу або прокурора.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть підстави й особливості набуття права власності на природні ресурси.
2. З яких підстав може відбутися припинення права власності на природні об'єкти (ресурси)?

§ 5. Право природокористування: поняття й види. Загальне та спеціальне природокористування

Природокористування - це використання властивостей навколишнього природного середовища для задоволення економічних, екологічних, оздоровчих, лікувальних,

культурних, естетичних та інших потреб людини.

Людство активно використовує біля 55 відсотків суші, 12 відсотків річної води, половини щорічного приросту лісу. Кожного року у світі вилучається з надр біля 100 млрд. тонн руди і спалюється 7 млрд. тонн умовного палива. За останні 100 років в атмосферу було викинуто 360 млрд. тонн вуглекислого газу. В Україні сільськогосподарські угіддя займають 41,84 млн. гектарів (69,3 відсотки території України), розораність земель досягла 56 відсотків території країни і є найвищою у світі. Площа земель, зайнята різного роду відходами, становить близько 160 тис. гектарів, збудовано 1087 водосховищ загальним об'ємом понад 55 млрд. м³, 7 великих каналів довжиною близько 2000 км з подачею на них понад 1000 м³ води за секунду, виробляється близько 5 відсотків світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів, загальний обсяг лісокористування становить 14,4 млн. м

з

Суспільні відносини, що виникають у зв'язку із природокористуванням, регулюються правовими нормами, які визначають порядок споживання об'єктів природи з метою використання їх корисних властивостей. Ці норми містяться в нормативно-правових актах різного рівня (Конституції України, Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища", земельному, водному, лісовому кодексах, кодексі про надра, законах про охорону атмосферного повітря, про тваринний світ, про рослинний світ, про природно-заповідний фонд, а також в Указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, актах спеціально уповноважених центральних органів виконавчої влади), які у своїй сукупності утворюють інститут права природокористування.

Суб'єктами права природокористування є: органи державної влади й органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та громадяни України, а також іноземні юридичні та фізичні особи й особи без громадянства. Об'єктами права природокористування є: земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території держави, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони.

Існують різні класифікації природокористування. Так, залежно від об'єкта природокористування, розрізняють: землекористування, водокористування, лісокористування, надрокористування, а також користування тваринним світом, рослинним світом, атмосферним повітрям.

Залежно від мети природокористування, розрізняють наукове, рекреаційне, виробниче природокористування.

Залежно від віднесення природних ресурсів до категорії загальнодержавних чи місцевих, розрізняють користування загальнодержавними і місцевими природними ресурсами.

Основним же є поділ природокористування на загальне й спеціальне.

Загальне використання природних ресурсів здійснюється громадянами для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо). За загальне природокористування (купання у водоймах, плавання на човнах, аматорське та спортивне рибальство у водоймах загального користування, водопій тварин, збирання в лісах грибів тощо) не стягується плата. Воно здійснюється без закріплення природних ресурсів за окремими особами та без отримання на те відповідних дозволів (ліцензій).

Право загального природокористування обумовлено природним процесом обміну речовин і енергії між природою та людиною. Воно має природний характер і здійснюється людиною незалежно від її право-дієздатності.

Об'єктами права загального природокористування є екологічні ресурси природи, тобто такі, що забезпечують людині певні екологічні умови існування. Це - атмосферне повітря, питна вода, водойми загального користування, приміські зелені зони, ліси, зони рекреації, курортні місцевості тощо.

Об'єктами права загального природокористування можуть бути також і деякі види економічних ресурсів - гриби, ягоди, горіхи в лісах, риба у водоймах тощо.

До сфери загального природокористування можна віднести й певні види громадських прав особи - свободу пересування (зокрема, з метою туризму, ознайомлення з пам'ятками природи, відпочинку у певних місцевостях тощо), вільний вибір місця проживання (з урахуванням стану навколишнього природного середовища, його впливу на здоров'я) тощо.

В інтересах держави і суспільства право громадян на користування загальнодоступними благами природи можуть бути обмежені або заборонені. Як правило, юридичні обмеження природокористування мають за мету забезпечити ефективну охорону навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів. Наприклад, відповідно до ст. 45 Водного кодексу в разі маловоддя, загрози виникнення епідемії та епізоотії, а також в інших передбачених законодавством випадках права водокористувачів можуть бути обмежені або умови водокористування змінені з метою забезпечення охорони здоров'я людей і в державних інтересах.

Спеціальне використання природних ресурсів здійснюється громадянами, підприємствами, установами й організаціями за плату на підставі спеціальних дозволів (ліцензій), порядок видачі яких визначається Кабінетом Міністрів України. Таке природокористування, як правило, пов'язане із закріпленням природних ресурсів за конкретними користувачами і з використанням технічних пристроїв чи споруд.

Право спеціального природокористування є похідним від значення природних ресурсів як засобів виробництва, джерел матеріальних благ і засноване на споживанні економічних ресурсів природи.

Право спеціального природокористування встановлюється з метою раціонального використання природних ресурсів, збереження репродуктивних властивостей природи.

Єдиною підставою виникнення права спеціального природокористування є дозвіл спеціально уповноваженого органу держави на використання відповідного природного ресурсу в певних цілях.

Порядок надання зазначених дозволів визначається Положенням про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459 (із наступними змінами), Правилами відпуску деревини на пні в лісах України, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 1999 р. № 1378, Правилами видачі дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення, затвердженими наказом Мінекобезпеки від 26.05.1999 р. № 115, Порядком погодження та видачі дозволів на спеціальне водокористування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 р. № 321, а також іншими нормативно-правовими актами.

Дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів - це офіційний документ, який

засвідчує право підприємств, установ, організацій, громадян на використання конкретних природних ресурсів у межах затверджених лімітів. У дозволі зазначаються: 1) найменування органу, що його видав; 2) найменування та реквізити природокористувача - юридичної особи (прізвище, ім'я, по батькові, адреса водокористувача - фізичної особи); 3) термін, на який видано дозвіл; 4) ліміти використання природного ресурсу, скиди (викиду) забруднюючих речовин; 5) умови спеціального природокористування; 6) інші відомості (у разі потреби). Форма дозволів, їх реквізити визначаються у законодавстві. Наприклад, добування мисливських тварин здійснюється за ліцензією або відстріляною карткою. На користування ділянками надр слід отримати ліцензії (спеціальні дозволи). Лісорубний квиток (ордер) або лісовий квиток надає право на спеціальне використання лісових ресурсів.

Право спеціального природокористування припиняється в разі: закінчення строку, на який було надано дозвіл на використання; відпадання потреби у використанні або добровільної відмови від нього; припинення діяльності підприємств, установ, організацій і громадян, які використовували природні ресурси; порушення умов спеціального використання природних ресурсів, визначених у дозволах (ліцензіях), систематичного невиконання фізичними та юридичними особами встановлених правил, норм та інших вимог щодо охорони, використання і відтворення природних ресурсів, встановлених екологічним законодавством. Припинення права спеціального природокористування здійснюється шляхом анулювання спеціального дозволу (ліцензії).

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю природокористування. Хто є суб'єктами природокористування?
2. Наведіть класифікації природокористування природних ресурсів.
3. Загальне та спеціальне використання природних ресурсів. Ким воно здійснюється?

§ 6. Екологічні вимоги щодо використання природних ресурсів

Природокористування повинно здійснюватися з додержанням обов'язкових екологічних

вимог: раціонального й економного використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій; здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан навколишнього природного середовища; здійснення заходів щодо відтворення відновлюваних природних ресурсів; застосування біологічних, хімічних та інших методів поліпшення якості природних ресурсів, які забезпечують охорону навколишнього природного середовища і безпеку здоров'я населення; збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, що підлягають особливій охороні; здійснення господарської та іншої діяльності, без порушення екологічних прав інших осіб (стаття 40 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища").

Конкретні вимоги щодо охорони природних ресурсів у процесі природокористування передбачаються актами природноресурсового законодавства - земельним, водним, лісовим кодексами, кодексом про надра, законами про тваринний світ, про рослинний світ, про охорону атмосферного повітря й іншими нормативно-правовими актами.

Так, наприклад, користувачі об'єктами тваринного світу, які здійснюють ведення мисливського та рибного господарства, зобов'язані: раціонально використовувати об'єкти тваринного світу, не допускати погіршення екологічного стану середовища існування тварин унаслідок власної діяльності, застосовувати природоохоронні технології під час здійснення виробничих процесів; проводити первинний облік чисельності та використання диких тварин, вивчати їх стан і характеристики угідь, де перебувають об'єкти тваринного світу, подавати цю інформацію органам, що здійснюють державний облік тварин та облік їх використання, ведення державного кадастру і моніторингу тваринного світу; проводити комплексні заходи, спрямовані на відтворення, у тому числі штучне, диких тварин, збереження і поліпшення середовища їх існування; здійснювати заходи щодо виконання загальнодержавних, регіональних, республіканських та інших територіальних екологічних програм з питань охорони, використання і відтворення тваринного світу; негайно інформувати природоохоронні органи, ветеринарні, санітарно-епідеміологічні служби про виявлення захворювань тварин, погіршення стану середовища їх існування, виникнення загрози знищення та випадки загибелі тварин, здійснювати комплексні заходи щодо профілактики та боротьби із захворюваннями; у межах закріпленої території здійснювати охорону об'єктів тваринного світу, дотримуватися режиму охорони видів тварин, занесених до Червоної книги України і до переліків видів тварин, які підлягають особливій охороні на території Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя; самостійно припиняти використання об'єктів тваринного світу в разі погіршення їх стану й умов існування, зниження відтворюючої здатності та виникнення загрози знищення тварин, негайно вживати заходів до усунення негативного впливу на тварин і середовище їх існування тощо (стаття 34 Закону України "Про тваринний світ").

Підприємства, установи, організації та громадяни, діяльність яких пов'язана з розміщенням, проектуванням, реконструкцією, забудовою населених пунктів, підприємств, споруд та інших об'єктів, а також введенням їх в експлуатацію, повинні передбачати й здійснювати заходи щодо збереження умов місцезростання об'єктів рослинного світу (стаття 27 Закону України "Про рослинний світ" від 09.04.1999 р.). Також: охорона рослинного світу передбачає захист земель, зайнятих об'єктами рослинного світу, від ерозії, солей, підтоплення, затоплення, заболочення, засолення,

висушення, ущільнення, засмічення, забруднення промисловими й побутовими відходами і стоками, хімічними та радіоактивними речовинами і від іншого несприятливого впливу й здійснення інших природоохоронних заходів.

Підприємства, установи, організації та громадяни - суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря та діяльність яких пов'язана з впливом фізичних і біологічних факторів на його стан, зобов'язані: здійснювати організаційно-господарські, технічні та інші заходи щодо забезпечення виконання вимог, передбачених стандартами та нормативами екологічної безпеки в галузі охорони атмосферного повітря, дозволами на викиди забруднюючих речовин тощо; вживати заходів щодо зменшення обсягів викидів забруднюючих речовин і зменшення впливу фізичних факторів; забезпечувати безперебійну ефективну роботу і підтримання у справному стані споруд, устаткування та апаратури для очищення викидів і зменшення рівнів впливу фізичних і біологічних факторів; здійснювати контроль за обсягом і складом забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, і рівнями фізичного впливу та вести їх постійний облік; заздалегідь розробляти спеціальні заходи щодо охорони атмосферного повітря на випадок виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру і вживати заходів для ліквідації причин, наслідків забруднення атмосферного повітря; забезпечувати здійснення інструментально-лабораторних вимірювань параметрів викидів забруднюючих речовин стаціонарних і пересувних джерел та ефективності роботи газоочисних установок; забезпечувати розроблення методик виконання вимірювань, що враховують специфічні умови викиду забруднюючих речовин; використовувати метрологічно-атестовані методики виконання вимірювань і повірені засоби вимірювальної техніки для визначення параметрів газопилового потоку та концентрацій забруднюючих речовин в атмосферному повітрі та викидах стаціонарних і пересувних джерел; здійснювати контроль за проектуванням, будівництвом і експлуатацією споруд, устаткування й апаратури для очищення газопилового потоку від забруднюючих речовин і зниження впливу фізичних і біологічних факторів, оснащення їх засобами вимірювальної техніки, необхідними для постійного контролю за ефективністю очищення, дотриманням нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин і рівнів впливу фізичних і біологічних факторів та інших вимог законодавства в галузі охорони атмосферного повітря; своєчасно і в повному обсязі сплачувати збори за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів відповідно до закону (стаття 10 Закону України "Про охорону атмосферного повітря" від 16.01.1992 р.).

Відповідно до статті 95 Водного кодексу України всі води (водні об'єкти) підлягають охороні від забруднення, засмічення, вичерпання та інших дій, які можуть погіршити умови водопостачання, завдавати шкоди здоров'ю людей, спричинити зменшення рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, погіршення умов існування диких тварин, зниження родючості земель та інші несприятливі явища внаслідок зміни фізичних і хімічних властивостей вод, зниження їх здатності до природного очищення, порушення гідрологічного і гідрогеологічного режиму вод. Зокрема, згідно статті 98 Водного кодексу України забороняється введення в дію: нових і реконструйованих підприємств, цехів, агрегатів, комунальних та інших об'єктів, не забезпечених пристроями й очисними спорудами необхідної потужності, що запобігають забрудненню і засміченню вод або їх шкідливій дії, та необхідною вимірювальною апаратурою, що здійснює облік об'ємів забору і скидання води; зрошувальних і обводнювальних систем, водосховищ і каналів -

до проведення передбачених проектами заходів, що запобігають затопленню, підтопленню, заболоченню, засоленню земель і ерозії ґрунтів, а також забрудненню поверхневих і підземних вод скиданням із зрошувальних систем; осушувальних систем - до повної готовності водоприймачів та інших споруд відповідно до затверджених проектів; водозабірних споруд - без рибозахисних пристроїв та облаштованих відповідно до затверджених проектів зон санітарної охорони водозаборів; гідротехнічних споруд - до повної готовності пристроїв для пропускання паводкових вод і риби відповідно до затверджених проектів; 6) експлуатаційних свердловин на воду - без оснащення їх водорегулюючими та контрольно-вимірювальними пристроями. Забороняється також скидання у водні об'єкти виробничих, побутових, радіоактивних та інших видів відходів і сміття (стаття 99 Водного кодексу України).

Основними вимогами в галузі охорони надр (стаття 56 Кодексу України про надра від 27.07.1994 р.) є: забезпечення повного та комплексного геологічного вивчення надр; додержання встановленого законодавством порядку надання надр у користування й недопущення самовільного користування надрами; раціональне вилучення та використання запасів корисних копалин і наявних у них компонентів; недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами, на збереження запасів корисних копалин, гірничих виробок і свердловин, що експлуатуються чи законсервовані, а також підземних споруд; охорона родовищ корисних копалин від затоплення, обводнення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їх розробку; запобігання необґрунтованій та самовільній забудові площ залягання корисних копалин і додержання встановленого законодавством порядку використання цих площ для інших цілей; запобігання забрудненню надр при підземному зберіганні нафти, газу й інших речовин і матеріалів, захороненні шкідливих речовин і відходів виробництва, скиданні стічних вод тощо.

За Лісовим кодексом України від 21.01.1994 р. (стаття 85) ліси України підлягають охороні та захисту, що передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на їх збереження від знищення, пошкодження, ослаблення й іншого шкідливого впливу, захист від шкідників і хвороб, а також раціональне використання. Відповідно до цього підприємства, установи, організації та громадяни, діяльність яких впливає на стан і відтворення лісів, зобов'язані погоджувати з державними органами лісового господарства, державними органами охорони навколишнього природного середовища й іншими органами проведення організаційних, санітарних, технологічних та інших заходів щодо охорони і захисту лісів. Також, лісовим законодавством встановлені спеціальні вимоги щодо забезпечення охорони лісів у процесі здійснення окремих видів лісокористування.

Землекористувачі відповідно до статті 96 Земельного кодексу України зобов'язані: забезпечувати використання землі за цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі; своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем тощо.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть обов'язкові екологічні вимоги щодо використання природних ресурсів.
2. Якими актами природноресурсового законодавства вони передбачаються?

Література

1. Бринчук М.М. Экологическое право. - М., 1998.
2. Гуревський В.К. Право приватної власності громадян України на землі сільськогосподарського призначення. -Одеса, 2000.
3. Земельний кодекс України. Коментарий / Под ред. А.И. Гетьмана и М.В. Шульги. -Х., 2002. - С. 366-367.
4. Земельное право Украины: Учебное пособие / Авт. кол.: А.М. Беженарь, Е.С. Бердников, А.А. Бондарь и др.; Под ред. А.А. Погребного, И.И. Каракаша. - К.: Истина, 2002. - 496 с.
5. Каракаш И.И. Конституционные основы права собственности на природные ресурсы // Юридический вестник. - 1997. - № 2.
6. Каракаш И.И. Народное достояние или право собственности на природные ресурсы : Материал "круглого стола" // Юридичний вісник України. - 1999. - № 1. - С. 84-85.
7. Разметаев С.В. Право власності на природні ресурси в Україні. -Х., 1995.8. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. - Х., 1998. -С. 9-25.
9. Андрейцев В.И. Правовое обеспечение рационального природопользования предприятий и объединений. - К., 1989.
10. Вовк Ю.А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей природной среды. Общая часть. - Харьков, 1986.
11. Колбасов О.С. Экология: политика и право. - М., 1976.
12. Мунтян В.А. Правовые проблемы рационального природопользования. - К., 1975.
13. Петров В.В. Экология и право. - М., 1981.
14. Попов В.К. Право природопользования: юридическая форма обеспечения реализации экологических интересов. - Х., 1995.
15. Чуйков В.О. Актуальні проблеми кодифікації законодавства про природокористування // Правова система України: теорія і практика: Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції (7-8 жовтня 1993 р.). - К., 1993. - С. 335-338.